
De ontwikkeling van sociaal-economische ongelijkheid in de wereld

Evolutionaire trends en mechanismen

Dat de huidige wereldsamenleving zich kenmerkt door grote sociaal-economische ongelijkheid behoeft geen betoog. Evenmin is het verrassend op te merken dat deze ongelijkheid vooral ligt op het internationale vlak, in de verhoudingen tussen landen. Dagelijks worden wij - geprivilegieerde bewoners van een rijk westers land - geïnformeerd over de aanzienlijk ongunstiger levensomstandigheden op andere plaatsen in de wereld. Honger, fysieke onveiligheid, wijdverbreide ziektes, extreme arbeidsdwang en andere vormen van ellende worden via kranten, televisie en de folders van hulporganisaties zichtbaar gemaakt. Wie preciezere, kwantitatieve informatie wil kan terecht bij rapporten van internationale organisaties zoals de Verenigde Naties. Het *Human Development Report* van de VN brengt sinds 1990 de internationale ongelijkheid jaarlijks in kaart en constateert ieder jaar weer dat de kloof tussen arme en rijke landen steeds maar verder groeit. Zo vermeldde het rapport van 1996 dat

the poorest 20% of the world's people saw their share of global income decline from 2.3% to 1.4% in the past 30 years. Meanwhile, the share of the richest 20% rose from 70% to 85%. That doubled the ratio of the shares of the richest and the poorest - from 30:1 to 61:1 (UNDP 1996, 2).

Even veelzeggend is de becijfering van de Wereldbank dat het gemiddelde inkomen van de meest welgestelde vijf procent van de wereldbevolking in 1988 85 maal zo hoog was als het gemiddelde inkomen van de armste vijf procent en in 1993 zelfs 123 maal zo hoog.¹ In vijf jaar is een al zeer scheve verhouding dus nog veel schever geworden.

Het laatste VN-rapport, van 1999, noemt een ander spectaculair gegeven. Het gezamenlijke vermogen van de tweehonderd rijkste mensen van de wereld zou in vier jaar, tussen 1994 en 1998, meer dan verdubbeld zijn, en wel van 440 miljard dollar tot 1024 miljard dollar (oftewel ruim één biljoen). Dat laatste bedrag is evenveel als het gezamenlijke jaarinkomen van ruim veertig procent van de wereldbevolking (UNDP 1999, 38).² Terwijl het gemiddelde inkomen van deze armen ongeveer 400 dollar per jaar be-

draagt, ontlenen de rijksten aan hun gemiddelde vermogen van ruim vijf miljard elk een jaarinkomen van gemiddeld zeker 300 miljoen dollar: meer dan het 700.000-voudige van het inkomen van iemand uit de armste veertig procent.

Deze enorme ongelijkheid kan gezien worden als het resultaat van een zeer lange ontwikkeling die tenminste teruggaat tot de 'agrarische revolutie' ruim tienduizend jaar geleden, de overgang van verzamelen en jagen naar landbouw en veeteelt als basis van de voedselproductie. Daarvoor leefden mensen in kleine lokale groepen waarbinnen en waartussen de materiële ongelijkheid - verschillen in bezit, comfort, consumptie, lichamelijke inspanningen - gering was. De ontwikkeling sinds die tijd is er een van groei in diverse opzichten, groei van aantallen mensen en bevolkingsdichtheden, van de omvang van sociale verbanden, van productie en productiviteit en van sociaal-economische ongelijkheid.

We zouden dan ook de stelling kunnen poneren dat de veelvuldig gesignaleerde groeiende welvaarts kloof tussen arme en rijke landen onderdeel en voortzetting is van een langetermijnontwikkeling van toenemende sociaal-economische ongelijkheid. Anders gezegd, de trend van groeiende ongelijkheid over duizenden jaren zet tot op heden voort. Deze these is door verschillende hedendaagse representanten van het sociaal-evolutionisme verdedigd of tenminste gesuggereerd. Zo spreekt Goudsblom (1988, 16) van een configuratie van vijf trends in het verlengde van de agrarisering: toename van de menselijke bevolking, toenemende concentratie van deze bevolking in vaste nederzettingen, specialisatie naar sociale functie, organisatie in grotere sociale verbanden en, ten slotte, 'het groeiende verschil in macht en rijkdom, oftewel de toenemende stratificatie'. Deze ontwikkelingen hebben zich niet altijd in alle samenlevingen voorgedaan, maar zijn, aldus Goudsblom, tot nu toe 'dominant gebleken' in de mensheidsgeschiedenis. Lenski e.a. (1995) constateren eveneens een sterk toenemende ongelijkheid in de ontwikkeling van jagers-verzamelaarsgroepen naar complexe agrarische samenlevingen (eerder uitvoeriger beschreven door Lenski 1966). Voor de verhoudingen binnen geavanceerde industriële samenlevingen stellen zij weliswaar een 'omkering' van deze trend vast, maar tegelijk signaleren zij een voortdurend toenemende welvaarts kloof tussen deze samenlevingen en de rest van de wereldbevolking sinds het begin van het industriële tijdperk (Lenski e.a. 1995, 343). Voor de volgende eeuw verwachten zij dat 'levels of freedom, justice, and happiness are almost certain to decline seriously for the world system as a whole' (idem,

454). Vergelijkbaar pessimistisch is Sanderson (1995, 354), waar hij stelt dat

economic inequality at a world level has been increasing rather than declining over the past few centuries through the polarization between core and periphery. An ever larger proportion of the world's total wealth is increasingly concentrated in the hands of an ever smaller proportion of the world's population. This has exacerbated world political and military tensions considerably, and the process can be expected to continue indefinitely.

De maatschappelijke evolutie, zo suggereren deze auteurs, verloopt in de richting van een steeds verdere verscherping van de ongelijkheid op wereldniveau. Daaraan verbinden zij (althans twee van hen) sombere verwachtingen voor de toekomst. Het vooruitgangsoptimisme dat zo kenmerkend was voor het negentiende-eeuwse evolutionisme, is hier in zijn tegendeel omgeslagen.

De vragen van dit artikel hebben betrekking op de feitelijke ontwikkeling en de verklaring. Ten eerste gaat het om de vraag of er voor de afgelopen eeuwen nu inderdaad gesproken kan worden van een voortgaande toename van de sociaal-economische ongelijkheid in de wereldsamenleving en zo ja, wat deze ontwikkeling inhoudt. De tweede vraag is hoe de ontwikkelingen in de ene of de andere richting verklaard zouden kunnen worden wanneer ze in een ruim evolutionair kader worden geplaatst. Het antwoord op deze vragen kan hopelijk licht werpen op de kwestie van de vermijdelijkheid of onvermijdelijkheid, waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid van toekomstige ontwikkelingen op dit vlak.

Mondiale ongelijkheid: de ontwikkeling in de Moderne Tijd

Omstreeks 1500, bij het begin van wat historici de Nieuwe of de Moderne Tijd noemen, bestonden er nog geen arme en rijke landen. Dat wil zeggen, de meeste mensen in alle bewoonde gebieden van de wereld waren arm; ze bezaten weinig of niets, leefden dicht bij het bestaansminimum en hadden te kampen met onzekerheid of acute tekorten in de bevrediging van elementaire behoeften aan voeding, kleding, onderdak. Overal in iedere leeftijdscategorie waren de kansen op ziekte en sterfte hoog, nergens was de gemiddelde levensduur veel langer dan 35 jaar. Gebieden of samenlevingen onderling verschilden vooral in de rijkdom van hun elites, voorzover die er waren. Aan de ene kant van het spectrum bevonden zich de

nog overgebleven kleine, staatloze samenlevingen van verzamelaars en jagers (die met elkaar nog maar zo'n één procent van de wereldbevolking vormden), waarbinnen iedereen ongeveer hetzelfde - lage - levenspeil had. Aan de andere kant waren er de grote agrarische rijken, zoals het Ottomaanse Rijk en China, met hun immense rijkdom aan de top en bijgevolg enorme verschillen tussen arm en rijk. Hoe omvangrijker de staat en hoe groter de totale productie, des te scherper in het algemeen de materiële ongelijkheid.

Behalve in de rijkdom van hun elites en de daarmee corresponderende mate van interne sociaal-economische ongelijkheid verschilden staatsamenlevingen ook sterk in hun machtpotentieel - hun collectieve militaire kracht, de mogelijkheden van territoriale expansie en het van zich afhankelijk maken van bevolkingsgroepen buiten het staatsterritorium. Ook hier gold *grosso modo* een correlatie met omvang en totale productie: hoe groter deze waren, des te groter het machtpotentieel. Maar dit verband was zeker niet absoluut; de rijkste samenlevingen (afgemeten aan de totale productie en de rijkdom van de bovenlagen) waren niet altijd in militair opzicht de sterkste.

Discrepancies tussen militaire kracht en materiële rijkdom vormden vanaf het ontstaan van de eerste militair-agrarische samenlevingen juist een belangrijke basis van veroveringsoorlogen en politieke machtsverschuivingen. Steeds weer hadden groepen van - met name - nomadische herders zich toegelegd op de ontwikkeling van militaire vaardigheden om rijkere agrarische gebieden binnen te vallen en daar de macht te veroveren. Tussen ongeveer 700 voor en 1350 na Christus werd de geschiedenis van het Europees-Aziatische continent getekend door invasies van nomadische steppevolken - Scythen, Hunnen, Arabieren, Turken, Hongaren, Mongolen - in rijkere en dichter bevolkte, meestal zuidelijker gelegen agrarische gebieden (McNeill 1982, 15-18; Abu-Lughod 1989).

De Europese expansie vanaf de late Middeleeuwen past in zeker opzicht in dit patroon. Achtergrond daarvan was de perceptie van grote rijkdom in 'het Oosten', met name India en China. Het vinden van een zeeroute naar deze gebieden was het belangrijkste motief voor de ontdekkingsreizen in de vijftiende en zestiende eeuw, met als onvoorzien gevolg de 'ontdekking' en vervolgens de verovering van Amerika (Landes 1998, 96). Anders dan de nomaden van de steppen waren de West-Europeanen niet primair uit op verovering van de rijke Aziatische staten, maar op lucratieve handel. Maar in onderlinge concurrentiestrijd hadden zij wapentechnieken (vuurwapens) en vormen van organisatie ontwikkeld waardoor zij militair superieur geworden waren aan zelfs de machtigste staten buiten Europa (met uitzondering misschien van het Ottomaanse Rijk) en zonder veel moeite en met in-

zet van betrekkelijk weinig middelen steunpunten in Afrika en Azië en grote gebieden in Amerika konden veroveren (Kennedy 1987, 5 e.v.).

Door toedoen van de expanderende, door selectief geweld ondersteunde handel vond in West-Europa vanaf de zestiende eeuw economische groei plaats, niet alleen afgemeten aan de totale productie, maar ook per hoofd van de bevolking. Zo steeg volgens een schatting van Snooks (1996, 373, 389) het reële bruto nationaal product per hoofd in Engeland tussen 1492 en 1562 met gemiddeld 1,6 procent per jaar, waarna de groei zich in een trager tempo voortzette. Het gemiddelde welvaartspeil in West-Europa kwam daarmee langzamerhand enigszins boven dat in andere delen van de wereld te liggen. In de welvarendste gebieden (Holland, Engeland) werden ondervoeding en hongersnood een uitzondering (Laslett 1983, 122-152). In 1750 was het inkomen per hoofd in West-Europa exclusief Engeland volgens een schatting zo'n vijftien procent hoger dan dat in Oost-Europa, en in 1800 ruim twintig procent (Landes 1998, 194). Groter waren inmiddels waarschijnlijk de verschillen met landen als India en China.

Met het toenemen en manifester worden van de verschillen in politieke macht en materiële welvaart tussen de staten van West-Europa en die van Azië veranderde langzamerhand het gangbare Europese beeld van het oosten: van een gebied van weelde en overvloed naar een van stagnatie, achterlijkheid en armoede. Zo merkte Adam Smith in *The Wealth of Nations* (1776) over China op dat het 'a much richer country than any part of Europe' (173) was en 'has been long one of the richest, that is, one of the most fertile, best cultivated, most industrious, and most populous countries in the world' (63), maar ook:

It seems, however, to have been long stationary (...). The accounts of travellers, inconsistent in many other respects, agree in the low wages in China, and in the difficulty a labourer finds in bringing up a family (...). The poverty of the lower ranks in China far surpasses that of the most beggarly nations in Europe (Smith 1776, 63-64).³

De industrialisering die in de tijd van Smith om zich heen begon te grijpen, versterkte de eerder ingezette tendens van differentiële economische groei aanmerkelijk. Het is vanaf die tijd dat de territoriaal gebonden welvaartsverschillen in de wereld geleidelijk groter en duidelijker worden - tussen wat industriële en niet-industriële samenlevingen gaan heten, of ontwikkelde en onderontwikkelde landen (nog later aangeduid met het eufemisme 'ontwikkelingslanden').

Kern van de industrialisatie waren technologische vernieuwingen en toepassingen daarvan in productie en transport - mechanisering, vervanging

van menselijke en dierlijke spierkracht door machines die door de verbranding van fossiele energiebronnen in beweging werden gezet. Deze technologische en (bij implicatie) arbeidsorganisatorische veranderingen hadden als voorwaarde de daaraan voorafgaande uitbreiding en verdichting van handelsbetrekkingen en daarmee verbonden arbeidsdeling, in het bijzonder op internationaal niveau. Fabrieksmatige gemechaniseerde productie was afhankelijk van de regelmatige toevoer van grote hoeveelheden grondstoffen over lange afstanden (zoals ruwe katoen uit Noord-Amerika en ijzererts uit Noord- en Zuid-Europa en Noord-Afrika) en de ruime afzet van eindproducten (zoals katoenen stoffen in India). Zoals de industrialisatie een functie was van uitgebreide handelsnetwerken die deels met behulp van koloniale geweldsmacht tot stand waren gebracht, zo droeg zij bij tot verdere uitbreiding van lange-afstandshandel en intensivering van koloniale dwang. Meer dan voorheen was militaire kracht nu gebaseerd op productiecapaciteit en zo verbonden met rijkdom. In de negentiende eeuw werd het voor staatselites steeds duidelijker dat grootschalige en technologisch geavanceerde industrie een voorwaarde was voor zowel nationale welvaart als nationale macht en onafhankelijkheid.

Volgens cijfers van Maddison (1995) bedroeg in 1820 het bruto nationaal product per hoofd van het rijkste land ter wereld, Groot-Brittannië, al meer dan het drievoudige van dat van landen als India en China.⁴ In het vervolg van de eeuw steeg het reële BNP per hoofd in die landen nauwelijks, terwijl het in Groot-Brittannië ongeveer 2,5 zo groot werd. Daarmee was het in 1900 ruim zeven maal zo groot als in India of China geworden.

Dergelijke cijfers zijn niet meer dan ruwe schattingen van gemiddelden. Nog tot ver in de negentiende eeuw verschilde het levenspeil van de lagere klassen in de rijkste landen niet veel van dat van de lagere klassen in andere delen van de wereld. De levensomstandigheden van ongeschoolde Engelse fabrieksarbeiders - afgemeten aan voeding, behuizing, arbeidstijden, levensverwachting - omstreeks 1840 waren waarschijnlijk niet of nauwelijks gunstiger dan die van Chinese of Indiase boeren, en in bepaalde opzichten zelfs ongunstiger dan die van Trobrianders of Bosjesmannen (Thompson 1968, 347 e.v.; Harris 1977, 11-15). De economische groei kwam nog steeds voornamelijk anderen dan leden van de lagere klassen ten goede. In vergelijking met eerdere agrarische fasen vormden die anderen nu echter een ruimere categorie: behalve een smalle bovenlaag betrof het de zich uitbreidende middenklassen en geschoolde segmenten van de arbeidersklassen. Afgemeten aan gegevens over de verdeling van inkomens en vermogens nam de materiële ongelijkheid in de West-Europese staatssamenlevingen in de vroege fasen van industrialisatie eerder toe dan af (Brenner e.a. 1991), terwijl met de concentratie van kapitaal in

groter wordende bedrijven en de groei van industriesteden scherpe klassen-
tegenstellingen zichtbaar werden. Maar tegelijk kon de uitbreiding en stij-
gende welvaart van de middenklassen vanuit een eliteperspectief - à la
Tocqueville - als een vorm van democratisering worden beschouwd. Voor-
al op het politiek-juridische vlak - uitbreiding van politieke rechten,
waaronder het actief en passief kiesrecht - vond ook daadwerkelijk demo-
cratisering plaats, die opnieuw in de eerste plaats de middenklassen ten
goede kwam.

In de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen de materiële le-
vensomstandigheden van ook de leden van de laagste klassen van westerse
samenlevingen (laaggeschoolde fabrieksarbeiders, landarbeiders, kleine
boeren) te verbeteren; lonen stegen, arbeidstijden werden minder lang,
voeding en behuizing verbeterden, de gezondheidszorg breidde zich uit, er
werd een begin met de sociale wetgeving gemaakt waardoor de economi-
sche onzekerheid verminderde, en door dit alles steeg de levensverwach-
ting. In de twintigste eeuw zette die ontwikkeling zich verder door. Niet
alleen was er sprake van een voortgaande (zij het niet continue) economi-
sche groei in deze samenlevingen, ook vond er nu over de hele linie een
zekere vermindering van inkomens- en vermogensverschillen plaats; ar-
beidsinkomen werd belangrijker ten opzichte van inkomen uit kapitaalbezit,
lagere lonen kwamen dichterbij de hogere te liggen, en zieken, bejaarden
en werklozen kregen in toenemende mate recht op een sociale uitkering.
Zo profiteerden de lagere klassen meer dan evenredig van de productie-
groei. De krachtigste ontwikkeling in deze richting vond plaats in de eerste
drie decennia na de Tweede Wereldoorlog - althans in de meeste landen
van West-Europa - toen een ongekend snelle welvaartsvermeerdering sa-
meniging met inkomensnivellering en uitbreiding van de verzorgingsstaat.
Voor het eerst in de wereldgeschiedenis werd armoede in grote delen van
de wereld vrijwel uitgebannen en kwam de overgrote meerderheid van de
bevolking van deze gebieden ver boven het bestaansminimum te leven.

Tegelijk namen de welvaartsverschillen tussen de bewoners van deze
landen en het grootste deel van de overige wereldbevolking verder toe.
Volgens Maddison (1989, 15) was de gemiddelde reële jaarlijkse groei van
het BNP per hoofd over de periode 1900-1987 in de meeste Westerse lan-
den meer dan twee procent, in de meeste Latijns-Amerikaanse landen
evenals in China tussen de één en twee procent en in veel andere Aziati-
sche landen (India, Pakistan, Bangladesh, Filipijnen) minder dan één
procent.

De combinatie van deze ontwikkelingen - welvaartsgroei en nivellering
in al relatief welvarende landen, stagnatie of minder groei in de minder
welvarende landen - geeft aan de metafoor van de groeiende 'kloof' tussen

arme en rijke landen een reële basis. Rijke landen werden steeds meer landen waar praktisch iedereen rijk is in vergelijking met de meeste mensen elders in de wereld. Rijkdom (niet zozeer afgemeten aan persoonlijk kapitaalbezit als wel aan kansen en aanspraken op inkomen) werd steeds meer een kenmerk van sommige staatssamenlevingen in hun geheel, en de kansen op die rijkdom werden steeds meer door het al dan niet behoren tot deze samenlevingen bepaald. De leden van deze samenlevingen, ongeacht hun klassepositie daarbinnen, zijn daarmee steeds meer tot een mondiale bovenlaag, een economische elite van de wereldsamenleving geworden. De pogingen van dagelijks duizenden mensen uit verschillende delen van de wereld om tot die bovenlaag toe te treden kunnen in dit licht begrepen worden.

Toch is de stelling van de voortdurend wijder wordende kloof tussen arme en rijke landen niet zonder meer evident. Niet alle beschikbare gegevens wijzen ondubbelzinnig in deze richting, in weerwil van de geciteerde uitspraken aan het begin van dit stuk. Reden om hier nader op in te gaan.

De ontwikkeling 1950-2000 in cijfers

De veranderingen in de tweede helft van de twintigste eeuw vormen in diverse opzichten een dramatische versnelling van evolutionaire langetermijntrends, of nauwkeuriger uitgedrukt, een versnelling van de versnelling die met de industrialisatie een aanvang nam. In de groei van de wereldbevolking (van 2,5 miljard mensen in 1950 tot zes miljard in 2000), de concentratie van mensen in steden en stedelijke agglomeraties, de toename van productie en consumptie en de uitbreiding van economische interdependencies (zoals blijkend uit cijfers over wereldhandel en internationale kapitaalstromen) nam het tempo van veranderingen ongekende hoogten aan.

Niet in alle opzichten zijn deze ontwikkelingen een voortzetting van eerdere trends. Opmerkelijk vooral is de wending in de historische relatie tussen productiecapaciteit en materiële rijkdom aan de ene kant, bevolkingsgroei en verstedelijking aan de andere. Waar tot in de twintigste eeuw de sterkste bevolkingsgroei en verstedelijking in de relatief rijke gebieden plaatsvonden, is het verband in de loop van deze eeuw omgekeerd komen te liggen: nu veelvuldig gesignaleerd als een vicieuze cirkel waar arme landen mee te kampen hebben.

Minder duidelijk is wat de gevolgen van deze veranderingen voor de mondiale sociaal-economische ongelijkheid zijn. Over de vraag of deze in de

tweede helft van de twintigste eeuw al dan niet steeds verder is toegenomen bestaat onder de onderzoekers die zich met de kwestie hebben beziggehouden een opmerkelijk gebrek aan overeenstemming. Sommigen nemen enige vermindering van de mondiale ongelijkheid waar, anderen concluderen dat deze per saldo nauwelijks veranderd is, terwijl weer andere auteurs menen dat de ongelijkheid voortdurend en aanzienlijk is toegenomen (zie Sprout & Weaver 1992, 237; Korzenewicz & Moran 1997, 1000-1006). Het gebruik van verschillende gegevens en verschillende bewerkingen daarvan leiden kennelijk tot verschillende bevindingen. Om meer helderheid in deze materie te verschaffen, presenteer ik hier uitkomsten van eigen berekeningen.

Trends in de internationale inkomensongelijkheid

Voor de vaststelling van de internationale inkomensongelijkheid - met afzien van de inkomensverschillen binnen landen - ligt het voor de hand uit te gaan van gegevens over het bruto nationaal product (BNP) per hoofd van de bevolking van verschillende landen volgens de wisselkoersen. In een recente studie baseren Korzenewicz & Moran (1997) zich op dit type gegevens, afkomstig van de Wereldbank, en op grond hiervan komen ze tot de conclusie dat de internationale inkomensongelijkheid tussen 1965 en 1990 steeds groter is geworden. Het aandeel van de twintig procent van de wereldbevolking in de armste landen daalde volgens hun berekeningen van 2,25 procent van het wereldinkomen in 1965 tot 1,65 procent in 1980 en 1,4 procent in 1990. Daartegenover steeg het aandeel van de twintig procent van de wereldbevolking in de meest welvarende landen van 69,5 procent van het wereldinkomen in 1965 via 75,4 procent in 1980 tot 83,4 procent in 1990. De verhouding tussen de gemiddelde inkomens van de hoogste en laagste twintig procent steeg daarmee van 31 in 1965 tot 46 in 1980 en zestig in 1990: bijna een verdubbeling in 35 jaar. De Gini-coëfficiënt van ongelijkheid, die de hele *range* van inkomens bestrijkt, geeft dezelfde trend aan: deze steeg van 0,658 in 1965 via 0,682 in 1980 tot 0,740 in 1990.

Eigen berekeningen voor 1998 op basis van hetzelfde type gegevens wijzen uit dat deze trend zich in de jaren negentig heeft voortgezet: het aandeel van de twintig procent bewoners van de armste landen is verder gedaald tot 1,3 procent, dat van de twintig procent in de rijkste landen is verder gestegen tot 84,6 procent, zodat de verhouding tussen de gemiddelde inkomens van beide categorieën de nieuwe recordwaarde van 64 heeft bereikt. Ook naar de maatstaf van de Gini-index is de ongelijkheid in 1998 verder toegenomen: tot 0,743.⁵

Bij deze becijferingen is echter geen rekening gehouden met de verschillen in prijspeil tussen landen. Arme landen zijn in het algemeen veel goedkoper dan rijke - voor eenzelfde bedrag aan dollars kan er meer gekocht worden. Berekeningen van het BNP die hiermee rekening houden en uitgaan van 'koopkrachtpariteit', tonen minder dramatische verschillen tussen rijk en arm dan de cijfers volgens de wisselkoersen. De gegevens die deze procedure oplevert zijn onvolledig en in veel gevallen niet meer dan zeer ruwe schattingen (zoals blijkt uit de aanzienlijke discrepanties tussen de cijfers uit verschillende bronnen⁶), maar ze geven wel een reëler beeld van de feitelijke welvaartsverschillen tussen landen en veranderingen daarin. Tabel 1 geeft de internationale inkomensongelijkheid op basis van cijfers over de koopkracht per hoofd van de bevolking in een groot aantal landen voor de periode 1950-1998 weer.⁷

Tabel 1 *Inkomensongelijkheid tussen landen (verschillen in gemiddeld inkomen per hoofd per land gecorrigeerd voor prijsverschillen), weergegeven als: aandeel van de 10% van de wereldbevolking in de armste landen in het totale wereldinkomen (eerste deciel, D1), aandeel van de armste 20% in het totale inkomen (eerste quintiel, Q1), aandeel van de armste 50% in het totaal (H1), aandeel van de categorie 50-80% in het totaal, aandeel van de rijkste 20% (Q5), aandeel van de rijkste 10% (D10), verhouding tussen de rijkste en armste 10% (D10/D1), en Gini-coëfficiënt (G). Periode: 1950-1998. 1950-1980 en 1990(a): 113 landen/gebieden; 1990(b) en 1998: 120 landen.*

jaar	D1	Q1	H1	50-80	Q5	D10	D10/D1	G
1950	2,4	5,2	14,2	26,4	59,4	40,1	16,6	0,530
1960	2,1	4,8	14,1	27,7	58,2	36,6	17,2	0,524
1970	1,9	4,2	12,7	26,6	60,6	36,2	19,1	0,544
1980	1,6	3,7	12,7	26,5	60,8	37,0	23,5	0,550
1990(a)	1,4	3,9	16,1	23,0	60,9	38,8	27,1	0,531
1990(b)	1,7	4,0	14,4	24,4	61,2	39,2	23,6	0,545
1998	1,4	3,9	15,5	20,0	64,5	41,7	30,7	0,553

Bronnen en berekeningswijzen: zie noot 7.

Uit tabel 1 is op te maken dat de internationale inkomensongelijkheid tussen 1950 en 1998 is toegenomen, zij het minder uitgesproken dan op basis van gegevens die uitgaan van de wisselkoersen. De tendens blijkt het duidelijkst uit de ontwikkeling van het aandeel in het wereldinkomen van de tien procent van de wereldbevolking in de armste landen, dat voortdurend afnam, en die van de verhouding tussen de aandelen van de tien procent in de rijkste landen en de tien procent in de armste landen, die gestaag

toenam. De bewoners van de armste gebieden zijn, met andere woorden, gemiddeld steeds armer geworden in verhouding tot de rest van de wereldbevolking en de kloof met de bewoners van de rijkste gebieden heeft zich steeds verder verbreed.

Houden we echter rekening met de inkomensniveaus tussen deze uitersten in, dan wordt de trend in de internationale ongelijkheid minder duidelijk. Volgens de maatstaf van de Gini-coëfficiënt, die alle inkomens bestrijkt, vond in de jaren vijftig een lichte vermindering van de ongelijkheid plaats, nam deze in de jaren zestig en zeventig toe maar verminderde de ongelijkheid in de jaren tachtig, waarna zij in de jaren negentig weer toenam. Over de periode als geheel steeg de ongelijkheid naar dit criterium licht.⁸

Het meest verrassend in deze betrekkelijk grillige ontwikkeling is de uitkomst voor de jaren tachtig. Veel arme landen in Afrika en Latijns-Amerika gingen er in dit decennium, mede als gevolg van enorme schuldenlasten, in welvaart op achteruit, en beide regio's vertoonden een negatieve economische groei. Dit betrof een groot deel van de armste landen.⁹ In tabel 1 blijkt dat uit een daling van het aandeel van het laagste deciel in het wereldinkomen en een verdere polarisatie tussen de rijkste en de armste landen.

Maar ook vond in de jaren tachtig in Azië en met name in China een sterke groei van de productie plaats: dat verklaart dat ondanks de polarisatie de internationale inkomensongelijkheid volgens de Gini-index verminderde. De 'opkomst van Azië' is al langer gaande. Terwijl tussen 1950 en 1990 het reële inkomen per hoofd van de wereldbevolking volgens cijfers van Maddison (1995) met gemiddeld 2,2 procent per jaar toenam, was dit groeipercentage voor Azië (plus Oceanië) 3,5 procent per jaar en voor China 3,8 procent. En terwijl in de jaren tachtig de jaarlijkse inkomensgroei per hoofd van de wereldbevolking vertraagde tot 1,4 procent, versnelde de groei in China tot niet minder dan 6,4 procent per jaar. Mogelijk overschatten deze cijfers de feitelijke groei¹⁰ maar dat China sinds de hervormingen vanaf 1978 een opvallend sterke productie- en welvaartstoename heeft doorgemaakt is door talrijke waarnemingen bevestigd (zie bijv. Kahn & Riskin 1998). Deze ontwikkeling betekende dat een groot segment van de wereldbevolking - meer dan één vijfde deel - zijn (gemiddeld) inkomen zag stijgen ten opzichte van zowel de bewoners van de armste landen als de bewoners van de rijke landen. In de mondiale inkomenshiërarchie steeg de positie van de Chinese bevolking (gemiddeld) van een plaats bij de armste twintig à veertig procent van de wereldbevolking omstreeks 1980 naar één rond het mediane wereldinkomen in de jaren negentig. Ook andere grote en relatief arme Aziatische landen, zoals India en Indonesië,

maakten in de jaren tachtig een betrekkelijk sterke economische groei door (zij het minder spectaculair dan China) en droegen daarmee bij tot een vermindering van de mondiale inkomensongelijkheid.

In de jaren negentig zette de polarisatie in de mondiale inkomensverhoudingen zich verder door. Deze werd nu minder dan in de jaren tachtig gecompenseerd door de Chinese inkomensgroei, doordat deze vertraagde ten opzichte van het gemiddelde wereldinkomen en de positie van China inmiddels zozeer naar het midden van de mondiale inkomenshiërarchie verschoven was dat verdere economische groei van dit land niet meer zo'n egaliserend effect kon uitoefenen.

De invloed van China blijkt wanneer we dit land buiten beschouwing laten. Zie de volgende tabel:

Tabel 2 *Ontwikkeling van de internationale inkomensverhoudingen in de wereld minus China (BNP per hoofd per land gecorrigeerd voor prijsverschillen), Gini-coëfficiënten, 1950-1998¹¹*

jaar	1950	1960	1970	1980	1990	1998
Gini	0,508	0,503	0,519	0,532	0,550	0,580

Vergelijking van deze tabel met de eerste laat zien dat de internationale inkomensongelijkheid *zonder* China een grotere en meer continue toename vertoont. De Gini-index van ongelijkheid neemt nu alleen in de jaren vijftig nog heel licht af en stijgt daarna continu. Ook in de jaren tachtig is er nu sprake van een stijging en deze is zelfs groter dan in de twee daaraan voorafgaande decennia. In de jaren negentig zet de stijging zich versneld voort. Tot en met 1980 draagt China bij tot de totale internationale inkomensongelijkheid, vanaf 1990 heeft het daarop een mitigerend effect.

Trends in de binnenlandse inkomensongelijkheid

Zoals opgemerkt, is in de loop van de negentiende en twintigste eeuw de materiële ongelijkheid *tussen* landen die *binnen* landen gaan overvleugelen. Terwijl de tussen-landenongelijkheid sterk toenam, was er binnen veel landen een tendens van vermindering van ongelijkheid. Als resultaat hiervan liggen de Gini-coëfficiënten van de personele inkomens in de meeste landen nu veel lager dan die van de internationale inkomensverdeling. Maar dit geldt niet algemeen: van sommige landen in Latijns-Amerika (Brazilië, Mexico, Columbia, Paragay, Chili) en Afrika (Zuid-Afrika, Zimbabwe, Senegal, Sierra Leone) komt de inkomensongelijkheid volgens recente statis-

tieken in de buurt van het niveau van de internationale ongelijkheid volgens koopkrachtpariteit, of overtreft dit zelfs.¹²

In de periode 1950-1980 was de dominante trend in de binnenlandse inkomensverhoudingen er waarschijnlijk een van vermindering van ongelijkheid; in elk geval geldt dit voor de meeste welvarende, hooggeïndustrialiseerde landen. Na ongeveer 1980 verandert dat. In bijna alle westerse landen - de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk voorop - werden de inkomensverschillen vanaf die tijd groter, mede als gevolg van een politiek van deregulering, privatisering en bezuiniging op overdrachtsuitgaven.¹³ Iets dergelijks gold op een andere manier ook voor China, en, later en dramatischer, voor Rusland en andere delen van de voormalige Sovjet-Unie na de val van het communisme. In de meeste Latijns-Amerikaanse landen nam een al zeer grote inkomensongelijkheid eveneens verder toe. India, Indonesië en andere Zuid- en Oost-Aziatische landen kenden daarentegen volgens de statistieken in de jaren tachtig een vermindering van ongelijkheid, evenals de meeste landen van het Midden-Oosten en Afrika. Trends in de binnenlandse inkomensongelijkheid bleven sterk per land en regio variëren.

De mondiale inkomensongelijkheid

Samenvoeging van de gegevens over de gemiddelde koopkracht van landen met gegevens over de inkomensverdeling binnen landen geeft een beeld van de mondiale inkomensverdeling, lopend van de armsten in de armste landen tot de hoogste-inkomenstrekkingen in de rijkste landen. De ongelijkheid in deze verdeling is weergegeven in bijgaande tabel.¹⁴

De binnenlandse inkomensongelijkheid draagt - nog steeds - aanzienlijk bij aan de totale mondiale ongelijkheid, zo blijkt bij vergelijking van de tabellen 1 en 3. De armste tien procent van de wereldbevolking beschikt aan het einde van de twintigste eeuw volgens tabel 3 over minder dan één procent van het wereldinkomen, de armste twintig procent krijgt nauwelijks meer dan twee procent, de armste helft ongeveer tien procent. Daartegenover ontvangt de meest welvarende tien procent ongeveer de helft van het totale wereldinkomen. De concentratie blijkt ook uit het feit dat degenen die het één na hoogste quintiel vormen in meerderheid nog altijd minder dan het gemiddelde wereldinkomen genieten; nog geen kwart van de wereldbevolking beschikt over een inkomen op of boven dat gemiddelde. (Dat ligt in 1998 met 6200 dollar overigens nog ruim onder het 'sociale minimum' in Nederland, dat hoger is dan het inkomen van zo'n tachtig procent van de wereldbevolking.) Het gemiddeld inkomen in het hoogste deciel van de wereldbevolking is ongeveer zestig keer zo hoog als in het laagste deciel.

Tabel 3 *Mondiale inkomensverdeling (tussen en binnen landen), 1980, 1990 en 1998; aandelen van percentielgroepen in wereldinkomen volgens koopkrachtpariteit*

	1980	1990(a)	1990(b)	1998
armste 10%	0,7	0,8	0,9	0,8
armste 20%	2,0	2,3	2,2	2,2
2e 20%	4,1	4,6	4,4	4,4
armste helft	9,2	10,4	9,9	9,8
3e 20%	7,5	8,3	7,8	7,4
4e 20%	18,0	17,1	16,4	15,5
rijkste 20%	68,4	67,6	69,1	70,6
rijkste 10%	48,0	49,3	50,2	52,0
D10/D1	66,5	59,9	58,6	63,3
Gini	0,635	0,624	0,635	0,647

1980 en 1990(a): 113 landen/gebieden, elk verdeeld in 6 inkomenscategorieën (N = 678)

1990(b) en 1998: 120 landen, elk verdeeld in 6 inkomenscategorieën (N = 720)

Voor de jaren zestig en zeventig hebben verschillende onderzoekers vastgesteld dat de tendens van toenemende internationale ongelijkheid min of meer gecompenseerd werd door afnemende binnenlandse ongelijkheid: daardoor veranderde de mate van inkomensongelijkheid als resultante van beide per saldo weinig (Sprout & Weaver 1992, 253, 255). Voor de jaren tachtig zou op grond van de hier gepresenteerde gegevens ongeveer het omgekeerde kunnen worden beweerd: de afname van de mondiale ongelijkheid (volgens de Gini-index) wordt beperkt door een tendens van toenemende inkomensongelijkheid binnen landen. Ook hier speelde China een cruciale rol: de betekenis van China als *equalizer* in de internationale verhoudingen werd gedeeltelijk teniet gedaan door de gelijktijdige toename van de inkomensongelijkheid in dat land (Kahn e.a. 1992, 1055-1061; Kahn & Riskin 1998). In de jaren negentig wordt de tendens van toenemende tussen-landenongelijkheid versterkt door ontwikkelingen in de binnenlandse verdeling, die overwegend - maar niet uitsluitend - in dezelfde richting gaan.

Het saldo effect van de, deels elkaar compenserende, bewegingen in de binnenlandse ongelijkheid op de globale inkomensverdeling ('globaal' in twee betekenissen) is uiteindelijk vrij gering. Anders gezegd, de veranderingen in de mondiale inkomensongelijkheid lopen althans na 1980 in grote trekken parallel met die in de tussen-landenongelijkheid. De conclusie op basis van gegevens over de tussen-landenongelijkheid was dat de inko-

mensverschillen in de wereld na 1950 over het geheel genomen verder zijn toegenomen. Deze wordt bevestigd en versterkt wanneer rekening wordt gehouden met de veranderingen in de binnenlandse inkomensverdeling.

Trends in de materiële ongelijkheid volgens andere maatstaven: voeding en overlevingskansen

Inkomens zijn niet de enige relevante indicatoren van sociaal-economische ongelijkheid; het zijn abstracte grootheden, samenvattende kwantitatieve indicaties van een grote verscheidenheid van verschillen in materiële zekerheid en comfort, goederenbezit en consumptiemogelijkheden. Inkomensgroei per hoofd in een gegeven samenleving kan betekenen dat voor de meerderheid van de bevolking de overlevingskansen groter worden, maar ook dat de midden- en bovenlagen meer luxegoederen kunnen aanschaffen, of dat de overheid meer geld steekt in bouwwerken en infrastructurele projecten die het land een moderner aanzien geven. Toename van de inkomensverschillen tussen mensen in verschillende delen van de wereld kan inhouden dat hun elementaire levenskansen meer uiteen gaan lopen, maar ook dat hun onderlinge verschillen alleen toenemen in de consumptie van goederen die primair een statusfunctie hebben.

In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft volgens de statistieken in bijna alle landen ter wereld enige economische groei plaatsgevonden: het inkomen per hoofd is op termijn gestegen, zij het in veel gevallen niet zonder perioden van terugval. De toename van de productie en consumptie (inclusief die van voedsel) heeft in het algemeen de bevolkingsgroei bijgehouden of overtroffen. Verbeteringen in de medische en sanitaire voorzieningen - mede door inspanningen van internationale organisaties - hebben de sterftekansen vooral in arme landen sterk verlaagd.

In elementaire levenskansen is de internationale ongelijkheid na 1950 dan ook verminderd, na in de tweehonderd jaar daarvóór sterk te zijn toegenomen. Volgens cijfers van de VN steeg de voedselconsumptie per hoofd van de bevolking (in calorieën) tussen 1970 en 1996 met achttien procent in de wereld als geheel en in 'ontwikkelingslanden' met 23 procent. Terwijl de voedselconsumptie in de welvarende industriële landen die in de ontwikkelingslanden in 1970 met veertig procent overtrof, was dat verschil in 1996 verminderd tot 28 procent (UNDP 1999, 214). Tussen 1970 en 1997 steeg de gemiddelde levensverwachting in de welvarende industriële landen van 71,4 tot 77,7 jaar, in de ontwikkelingslanden van 54,5 tot 64,4 jaar: ook dit verschil werd minder groot (idem, 171; vgl. Ram 1992). De laatste stijging is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan een drastische daling van de kindersterfte, maar ook voor mensen die de eerste vijf levensjaren overleefden steeg de gemiddelde levensverwachting in deze

landen aanzienlijk: van naar schatting 65 jaar in 1970 tot 71 jaar in 1997 (tegen een stijging van 73 naar 78 jaar in de rijke landen).¹⁵

Maar ook op dit gebied van de primaire levenskansen is de ontwikkeling niet eenduidig. In een groot aantal Afrikaanse en enkele Latijns-Amerikaanse landen namen de voedseltekorten tussen 1970 en 1996 toe. In zwart Afrika als geheel werd een al laag niveau van voedselconsumptie per hoofd in deze periode nog iets lager, zodat het verschil met de rest van de wereld nog groter werd. Ook delen van de voormalige Sovjet-Unie kregen - na 1989 - met toenemende voedselproblemen te kampen (UNDP 1999, 212-214). Terwijl de kansen op honger en ondervoeding in de wereld als geheel afnamen, werden zij, kortom, in sommige gebieden groter.

Iets dergelijks geldt ook voor de sterftetekansen. Niet overal steeg de levensverwachting de afgelopen decennia. Tussen 1970 en 1997 daalde deze in een aantal Afrikaanse landen (van gemiddeld 46,1 jaar naar 41,9 jaar)¹⁶ en in het gebied van de voormalige Sovjet-Unie (van iets boven de zeventig naar iets onder de zeventig jaar). Omdat tegelijk in bijna al deze landen de zuigelingen- en kindersterfte afnam, was de toename van de sterfterisico's voor oudere kinderen en volwassenen nog dramatischer. In de (voormalige) Sovjet-Unie hing deze ontwikkeling samen met een verslechtering van de gezondheidszorg die al in de jaren zeventig begon (en die indicatief was voor groeiende organisatieproblemen) en, na de val van het communisme, verarming van grote delen van de bevolking als consequentie van zowel daling van de productie als toename van de ongelijkheid. In Afrika is een meer specifieke oorzaak aanwijsbaar: de aids-epidemie, die sinds de jaren tachtig grote delen van de bevolking besmet heeft. Armoede verhoogt hier de kans op besmetting (vanwege o.a. de geringere beschikbaarheid van en informatie over preventieve middelen) en reduceert de mogelijkheden van effectieve bestrijding (gezien de hoge kosten van de totnu toe gevonden medicijnen). Het aids-virus is een nieuwe bron van ongelijkheid van overlevingskansen geworden, die ingrijpt op sociaal-economische ongelijkheden en deze verscherpt.

Conclusies

De cijfers in deze paragraaf zijn te interpreteren als een bevestiging van de these van een evolutionaire trend van toenemende sociaal-economische ongelijkheid: in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft deze trend zich op wereldniveau verder voortgezet. Nooit eerder in de geschiedenis was de materiële ongelijkheid in de wereld als geheel zo groot. Terwijl de welvaartsverschillen tussen landen in deze periode over het geheel genomen verder toenamen, waren binnen landen trends van toe- of afname van ongelijkheid variërend en wisselend. In elk geval deden ze weinig afbreuk

aan de langetermijntendens van toenemende mondiale ongelijkheid en in recente jaren versterkten ze die zelfs. Economische groei, afnemende voedselschaarste en een stijgende levensverwachting in de wereld als geheel verhinderden niet dat in sommige gebieden en onder sommige bevolkingsgroepen de tekorten aan voedsel toenamen en de levensverwachting daalde: zo werden de verschillen scherper.

Maar het beeld is niet eenduidig. In sommige perioden (de jaren vijftig, de jaren tachtig) nam de mondiale inkomensongelijkheid *grosso modo* af. Sommige arme landen - waaronder zeer omvangrijke, zoals China - vertoonden een relatief sterke economische groei die een egaliserend effect had op de internationale inkomensverhoudingen. Voor de brede categorie 'ontwikkelingslanden' als geheel gold dat de elementaire levenskansen van hun bevolking (afgemeten aan voeding en levensverwachting) verbeterden, en wel zodanig dat in dit opzicht de afstand tot de bevolking van rijke landen kleiner werd. Van een voortdurend toenemende kloof tussen arme en rijke landen kan niet worden gesproken: daarvoor is de categorie 'arme landen' te heterogeen en zijn de veranderingen die zich in deze categorie voordeden te gevarieerd.

De ontwikkeling verschilt met andere woorden naar land en regio. Aan de ene kant is er het 'Aziatische succes': de snelle ontwikkeling naar industriële en commerciële welvaart in sommige landen (Japan, gevolgd door Zuid-Korea, Taiwan, Singapore), de partiële industrialisatie, agrarische verbeteringen en vermindering van armoede in andere (China, Indonesië, Maleisië, India). Aan de andere kant het 'Afrikaanse falen': de economische stagnatie of achteruitgang in veel landen van zwart Afrika, gepaard aan vergroting van de absolute armoede en vermindering van individuele overlevingskansen (maar desondanks een sterke bevolkingsgroei door hoge geboortecijfers en effectieve bestrijding van de kindersterfte). In Latijns-Amerika is de ontwikkeling sterk variërend en wisselend in de tijd, - zo werd de relatief sterke economische groei in de jaren zeventig gevolgd door achteruitgang in de tien jaar daarna. Gekenmerkt door een betrekkelijk hoge welvaart omstreeks 1950 in vergelijking met (andere) 'derdewereldlanden', daalde welvaartspositie van de meeste Latijns-Amerikaanse landen sindsdien ten opzichte van zowel de armere Aziatische landen als de rijkere landen van Noord-Amerika en West-Europa. Omvangrijke armoede hing hier samen met een scherpe en scherper wordende binnenlandse ongelijkheid.

Gezien de verscheidenheid van nationale en regionale ontwikkelingen ligt het voor de hand te zoeken naar specifieke, gelokaliseerde verklaringen, - de condities waaronder een gegeven land, gebied of bevolkingsgroep in

een gegeven periode een specifieke sociaal-economische ontwikkeling doormaakte en daarmee zijn positie ten opzichte van andere landen, gebieden of bevolkingsgroepen al dan niet verbeterde. Toch is het van belang te proberen tot een meer algemene verklaring te komen, al was het maar omdat ook de meest gespecificeerde verklaring altijd theoretische veronderstellingen van algemene strekking in zich draagt.

Ik probeer hier globale aanzetten tot zo'n verklaring te geven door de beschreven trends te plaatsen in een evolutionair langetermijnperspectief. Uitgangspunt is voorts de sociologische gedachte dat economische-ongelijkheidsverhoudingen (zoals bijvoorbeeld geoperationaliseerd in inkomensverschillen) deel uitmaken van sociale verhoudingen oftewel machts- en afhankelijkheidsverhoudingen tussen mensen, en dienovereenkomstig moeten worden verklaard.

Dit laatste wil echter niet zeggen dat veranderingen in verschillende aspecten van sociale-ongelijkheidsverhoudingen altijd parallel lopen. In de tijd dat de kloof tussen arme en rijke landen meer dan ooit manifest werd, de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, verkregen de Europese koloniën in Afrika en Azië politieke zelfstandigheid en verdween zo de rechtstreekse politieke heerschappij van West-Europese staten over deze gebieden. Parallel hiermee werden de superioriteitsgevoelens van Europeanen ten opzichte van niet-Europese volken minder uitgesproken en vanzelfsprekend.¹⁷ Deze vermindering van ongelijkheid in politieke macht en status op het internationale vlak ging niet gepaard met een verkleining van welvaartsverschillen. Dergelijke discrepanties maken het moeilijker tot een eenduidige interpretatie en verklaring te komen.

Mondiale sociaal-economische ongelijkheid in evolutionair perspectief: suggesties voor een verklaring

Plaatsen we de beschreven ontwikkelingen in een evolutionair langetermijnperspectief, dan kunnen we tenminste drie fasen onderscheiden:

In de *eerste fase*, vanaf het ontstaan van *Homo sapiens* tot het begin van de landbouw en veeteelt, is de sociaal-economische ongelijkheid binnen en tussen samenlevingen gering. Mobiele mensengroepen verspreiden zich in de loop van de tijd over steeds grotere delen van het aardoppervlak, voortgedreven door bevolkingsdruk en schaarste aan natuurlijke hulpbronnen. Daardoor komen verschillende groepen op grote afstanden van elkaar en in ecologisch zeer uiteenlopende omstandigheden te leven. Gevolg is een sterke culturele differentiatie tussen samenlevingen. Deze brengt echter nog geen grote verschillen in materieel levenspeil tussen en binnen samenlevin-

gen met zich mee; overal leven mensen dicht bij het bestaansminimum en beschikken ze over weinig materiële goederen.

In de *tweede fase*, van het begin van landbouw en veeveelt tot het begin van de mechanische industrie, ontstaat grote sociaal-economische ongelijkheid tussen en - vooral - binnen samenlevingen. Aan de ene kant ontstaan in de loop van de tijd zeer omvangrijke sedentair-agrarische samenlevingen met scherpe verschillen tussen een rijke bovenlaag en een arme meerderheid van de bevolking, aan de andere kant blijven kleine samenlevingen van jagers-verzamelaars bestaan - zij het als een steeds kleiner deel van de wereldbevolking -, waarbinnen de materiële verschillen gering zijn. Tussen deze uitersten bevinden zich samenlevingen die in omvang en veelal ook mate van ongelijkheid een tussenpositie innemen. Voor de grote meerderheid van de bevolking in de verschillende samenlevingen blijft het materiële levenspeil dicht bij het bestaansminimum; wat dit betreft is de sociaal-economische ongelijkheid tussen samenlevingen ook in deze fase gering. Alleen in beperkte gebieden is de collectieve welvaart soms zozeer toegenomen dat de meerderheid van de bevolking er duurzaam van profiteert. Dat gold in het bijzonder vanaf ongeveer 1500 voor enkele gebieden in West-Europa, die zich ontwikkelden tot centra van internationale handel.

In de *derde fase*, vanaf het begin van de industrialisatie, neemt de sociaal-economische ongelijkheid tussen samenlevingen sterk toe. In sommige samenlevingen - die waar snelle industrialisatie plaatsvindt - groeien productie en consumptie per hoofd van de bevolking gestadig, zodat op den duur de meerderheid van de bevolking ver boven het bestaansminimum komt te leven, in andere samenlevingen is dat niet of veel minder het geval. Parallel met de productie- en welvaartsverschillen nemen de politieke-machtsverschillen op mondiaal niveau toe. Binnen geïndustrialiseerde samenlevingen doet zich na verloop van tijd een tendens van vermindering van sociaal-economische ongelijkheid voor. Er ontstaat een welvaarts kloof tussen arme en rijke landen; de gemiddelde inkomens gaan steeds meer uiteenlopen, de inkomens van verschillende bevolkingslagen in deze landen gaan elkaar steeds minder overlappen. De bewoners van de rijke landen worden een bovenlaag van de wereldsamenleving als geheel. Steeds meer worden de kansen op inkomen en bezit bepaald door de politiek-territoriale samenleving - de staat - waar men toe behoort.

Hieraan zou een *vierde fase* kunnen worden toegevoegd, die omstreeks het midden van de twintigste eeuw begint. In deze periode verdwijnt de directe politieke overheersing van bewoners van arme gebieden door welvarende staten grotendeels, maar neemt de mondiale welvaartsongelijkheid zoals afgemeten aan inkomens over het geheel genomen verder toe. Met betrek-

king tot elementaire levenskansen is er echter een tendens tot afname van de internationale verschillen. Binnen de categorie van (voorheen) arme landen doen zich uiteenlopende ontwikkelingen voor; sommige van deze landen worden nog armer, andere stijgen sterk in welvaart en komen in dit opzicht dichterbij de rijke landen te liggen, of gaan daartoe behoren. Trends in de binnenlandse inkomensongelijkheid zijn variërend en wisselend.

Het onderscheiden van deze vierde fase is problematisch, en moet dan ook als hypothetisch worden opgevat. Van een duidelijke omslag ten opzichte van de derde fase kan niet worden gesproken. Maar evenmin zetten de trends van de derde fase zich in alle opzichten voort. Een langere tijdsperiode is nodig om te kunnen vaststellen of de ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw inderdaad als het begin van een nieuwe fase kunnen worden beschouwd.

In dit faseologische schema is een onderscheid gemaakt tussen ongelijkheid *tussen* en *binnen* samenlevingen, oftewel inter- en intramaatschappelijke ongelijkheid. Dat onderscheid is noodzakelijk, maar ook problematisch, omdat samenlevingen of maatschappijen - anders dan biologische organismen - geen natuurlijk gegeven en duidelijk van elkaar afgebakende eenheden zijn. Beide vormen van ongelijkheid zijn op te vatten als de polen van een continuüm. Intermaatschappelijke ongelijkheid in zuivere vorm behelst de vergelijking tussen territoriale sociale eenheden die *geen* onderlinge relaties hebben, waartussen geen directe en indirecte interacties plaatsvinden; er kan dan gesproken worden van *comparatieve* ongelijkheid (waarneembare verschillen in bijvoorbeeld goederenbezit) die nog geen *sociale* - relationele - ongelijkheid is. Intramaatschappelijke ongelijkheid in zuivere vorm heeft daarentegen betrekking op een territoriaal afgebakende groep waarbinnen individuen in nauwe relaties van onderlinge afhankelijkheid met elkaar verbonden zijn. De huidige ongelijkheid tussen landen, de interstatelijke ongelijkheid, ligt tussen deze beide polen in: ze betreft omvangrijke, georganiseerde, multifunctionele, territoriaal begrensde collectiviteiten met een zekere politieke autonomie op grond waarvan ze als afzonderlijke samenlevingen worden aangemerkt, maar tegelijk zijn ze zozeer interdependent dat ze alle deel uitmaken van een groter geheel: de wereldsamenleving. De comparatieve ongelijkheid in deze wereld is tevens sociale ongelijkheid.

De dominante trend die verklaard moet worden is die van toename van sociaal-economische ongelijkheid, binnen en tussen samenlevingen. Wat betreft de ongelijkheid tussen samenlevingen beschouw ik als het meest fun-

damentele verklarende mechanisme dat van de differentiële accumulatie van machtsbronnen¹⁸, kortweg het *accumulatiemechanisme*: de beschikking over bepaalde machtsbronnen (bijvoorbeeld bepaalde technologische kennis) vormt de basis voor een verdere accumulatie van machtsbronnen, zodat aanvankelijk kleine verschillen steeds groter worden. Gegeven hun biologische eigenschappen zijn mensen in staat om in onderlinge samenwerking en over verschillende generaties kennis, technieken en organisatievormen te ontwikkelen waarmee zij natuurkrachten effectiever beheersen, de gezamenlijke productie verhogen, hun overlevingskansen vergroten en hun machtspotentieel ten opzichte van andere groepen uitbreiden. De mate waarin dat gebeurt varieert sterk naar tijd en plaats, afhankelijk van specifieke condities.

Vóór de 'agrarische revolutie' was de accumulatie van machtsbronnen en meer specifiek van productiecapaciteit aan nauwe grenzen gebonden; mensen leerden zich telkens weer aan nieuwe ecologische omstandigheden aan te passen, maar dit leidde niet of nauwelijks tot groei van de productie. Dat veranderde met de overgang van verzamelen en jagen naar landbouw en veeteelt in sommige delen van de wereld; waar dat het geval was, konden elkaar versterkende processen van verdere technische innovatie, uitbreiding van productie (zo niet per hoofd van de bevolking dan in elk geval per oppervlakte-eenheid), vermeerdering van materieel bezit, arbeidsdeling en groei van de omvang van collectiviteiten en van bevolkingsdichtheden op gang komen. Zo ontstond toenemende comparatieve ongelijkheid (afgemeten aan bijvoorbeeld de hoeveelheid materiële bezittingen per hoofd van de bevolking of de persoonlijke rijkdom van de meest geprivilegieerde leden van de samenleving) tussen agrarische en niet-agrarische - of minder agrarische - samenlevingen.¹⁹

Verschillen in initiële ecologische condities en, daarmee samenhangend, bevolkingsdichtheid kunnen verklaren waarom de overgang naar landbouw en veeteelt in het ene gebied wel en het andere niet of in mindere mate plaatsvond. Zo lag waarschijnlijk een specifieke samenloop van ecologische condities en veranderingen aan de relatief vroege invoering van landbouw en veeteelt in het Midden-Oosten en de latere staten- en stedenvorming in hetzelfde gebied ten grondslag: de toenemende schaarste - na overvloed - van dieren voor de jacht door klimaatsveranderingen, de beschikbaarheid van wilde granen die zich leenden voor systematische teelt, de aanwezigheid van dieren die geschikt waren voor domesticatie, de rivierbeddingen waar irrigatielandbouw tot ontwikkeling kon worden gebracht. Vanuit het Midden-Oosten kon de graanbouw zich over een groot deel van het Euraziatische continent verbreiden doordat hier overeenkomstige ecologische condities aanwezig waren (Diamond 1997). Later verbreidden

zich, onder dezelfde voorwaarden, landbouwtechnieken die een hogere opbrengst gaven, zoals het gebruik van de ploeg. Deze agrarisering leidde tot bevolkingsgroei, uitbreiding van handel en transport en daarmee tot snellere uitwisseling van ideeën, wat weer bevorderlijk was voor culturele en technologische vernieuwing (McNeill 1963). In tropisch Afrika daarentegen ontbraken de natuurlijke condities voor intensieve landbouw en daarmee voor een cumulatieve ontwikkeling in de mate als in Azië-Europa. Deze verschillen werken tot in deze tijd door (Lenski & Nolan 1984). Nog veel geringer was de accumulatie van machtsbronnen c.q. productiecapaciteit in geïsoleerde gebieden waar landbouw en veeteelt geheel onbekend bleven, zoals in Australië vóór de Europese kolonisatie.

De groei van de productie in agrarische samenlevingen leidde, zoals gezegd, niet of nauwelijks tot verhoging van het materiële levenspeil voor de meerderheid van de bevolking, maar kwam voornamelijk een minderheid van geprivilegieerden ten goede. De arbeidsdeling en specialisatie in deze samenlevingen hield onder meer in dat sommigen zich gingen toeleggen op het verkrijgen van productiesurplus zonder zelf productieve arbeid te verrichten, bijvoorbeeld door het leveren van religieuze diensten (priesters), het transporteren en verhandelen van schaarse goederen (handelaren) of het uitoefenen van geweld (krijgers). Vooral in omvangrijke militair-agrarische samenlevingen met een staatsorganisatie ontstonden enorme verschillen in bezit en consumptieniveau tussen een bovenlaag van heersende families, die macht op basis van fysieke dwang uitoefende, en de meerderheid van de bevolking die materiële arbeid verrichtte, met daartussen een smalle middenlaag van onder anderen handelaren en hovelingen (Lenski 1966; Goudsblom 1996). Naarmate de totale productiecapaciteit toenam, werd de ongelijkheid in het algemeen scherper.

We kunnen in dit verband opnieuw spreken van het accumulatiemechanisme, maar dan betrokken op sociale relaties: de accumulatie van voordelen bij de een gaat ten koste van de ander. Accumulatie is hier verbonden met *exploitatie*: in een relatie van ongelijke macht onttrekken de machtigen ten eigen bate productiesurplus aan de minder machtigen, en dit wordt vervolgens aangewend ter verdere vergroting van de machtsongelijkheid. Exploitatie is het meest evident waar directe fysieke dwang wordt uitgeoefend, zoals bij slavernij, horigheid en tribuutheffing. Maar in relaties van duurzame machtsongelijkheid leren de minder machtigen zich hierop in te stellen, zodat de machtigen voor hen in veel gevallen ook positieve functies krijgen, bijvoorbeeld als beschermers tegen rovers en plunders. Hier kan gesproken worden van een mechanisme van *sociale aanpassing*.²⁰ Verduurzaming van ongelijkheid vindt ook, en in nauwe samenhang met sociale aanpassing, plaats door *culturele hiërarchisering*:

machtigen en minder machtigen leren de ongelijkheid als vanzelfsprekend en natuurlijk te zien en geven daaraan in rituelen en symbolen uitdrukking (vgl. Elias 1994).²¹

Exploitatie, sociale aanpassing en culturele hiërarchisering spelen ook een rol in de vestiging van ongelijkheidsrelaties tussen samenlevingen, waarmee comparatieve ongelijkheid sociale ongelijkheid wordt. Vanaf het begin van de agrarisering breidden sociale netwerken zich over grotere afstanden uit - door militaire verovering, handel en ruimer bereik van informatiestromen. Concurrentie om macht, rijkdom en status vormde de motor van deze ontwikkeling, technologische, communicatieve en organisatorische vernieuwingen (verbetering transportmiddelen, ontwikkeling van effectievere wapens, uitvinding van schrift, geldgebruik) maakten haar mogelijk. Waar leden van verschillende samenlevingen met elkaar in contact kwamen, werd de dominantierelatie bepaald door de daaraan voorafgaande differentiële accumulatie van machtsbronnen. In veel gevallen verdween de minder machtige samenleving, door fysieke uitroeiing, incorporatie in de machtiger samenleving, of een combinatie van beide.

De Europese expansie vanaf de vijftiende eeuw is in dit evolutionaire kader te plaatsen. Kenmerkend hiervoor was de vestiging van dominantierelaties over grote afstanden, waarbij de gedomineerde samenlevingen meestal een eigen identiteit behielden ten opzichte van de dominerende samenlevingen.²² De exploitatieve relaties die zich tussen de West-Europese kern en de perifere gebieden elders ontwikkelden droegen bij tot de economische groei in het eerste gebied en vormden een zo niet noodzakelijke dan toch begunstigende voorwaarde voor de industrialisatie vanaf de achttiende eeuw.²³

De industrialisatie vormde een nieuwe fase in de langetermijnontwikkeling van accumulatie van machtsbronnen c.q. productiecapaciteit, waarin verschillende processen - technische vernieuwingen, kapitaalsinvesteringen, organisatorische veranderingen, bevolkingsgroei, uitbreiding van handelsnetwerken - elkaar in versneld tempo versterkten. Agrarisering en industrialisering brachten beide door toename van de productie vergroting van sociaal-economische ongelijkheid, maar doordat de industrialisering een veel sterkere productiegroei inhield, tilde zij veel grotere delen van de wereldbevolking - uiteindelijk hele nationale samenlevingen - boven het niveau van elementaire schaarste en armoede, zodat de opvallendste contrasten in de ongelijkheidsverhoudingen langzamerhand van binnenlands naar tussenlands verschoven.

Voor de verbreiding van de industriële productie geldt wat men de 'wet van de diffusie' zou kunnen noemen: die vernieuwingen die in een gege-

ven samenleving de overlevings-, welvaarts- en machtskansen van mensen vergroten - machtsbronnen in de ruime zin - en niet aan specifieke, lokale ecologische condities gebonden zijn, verbreiden zich over grotere gebieden en naar andere samenlevingen. Eerder gold dat voor de agrarische productie, die het jagen en verzamelen als bestaansbasis verdrong, evenals voor bijvoorbeeld het gebruik van metalen, het wiel, schrift, vuurwapens en geld. Logisch eindpunt van deze processen is dat alle samenlevingen over deze machtsbronnen beschikken (Goudsblom 1988, 11-12). Daarmee hebben dergelijke ontwikkelingen in principe een egaliserend effect.

Diffusie heeft echter tijd nodig en vindt niet automatisch plaats. Het gaat in twee opzichten om een selectief proces: een bepaalde machtsbron verbreidt zich eerder naar de ene dan naar de andere samenleving, en de ene machtsbron verbreidt zich eerder dan de andere naar een bepaalde samenleving. Deze selectieve diffusie of overname²⁴ (oftewel het *diffusiemechanisme*) kan tot zowel vermindering als vergroting van ongelijkheid bijdragen. Wat op het ene niveau (bijvoorbeeld twee samenlevingen waartussen diffusie plaatsvindt) vermindering van ongelijkheid teweegbrengt, kan op een ander niveau (bijvoorbeeld de wereldbevolking als geheel) toename van de ongelijkheid betekenen.

De kans op diffusie van machtsbronnen van samenleving A naar samenleving B is groter naarmate de contacten tussen beide samenlevingen sterker zijn (mede bepaald door geografische afstand), en beide samenlevingen in relevante opzichten meer op elkaar lijken. De industriële productie verbreidde zich van het pioniersland Engeland het eerst en het sterkst naar landen die nauwe betrekkingen met Engeland hadden en in relevante opzichten op Engeland leken - die net als dat land gekenmerkt werden door een kapitalistische markteconomie, een relatief hoog peil van specialistische technische kennis en een centrale positie in mondiale handelsnetwerken. Een derde factor die van belang is voor de aard van diffusieprocessen is gelegen in de machtsverhoudingen tussen de betrokken samenlevingen: bij min of meer egalitaire verhoudingen ondervinden deze processen weinig belemmeringen, bij uitgesproken dominantieverhoudingen - specifiek: koloniale exploitatieverhoudingen - is de diffusie in hoge mate selectief en wordt zij grotendeels door de dominante samenleving bepaald.

Verbreiding van industriële productieprocessen - naar West-Europese landen en Noord-Amerika, vervolgens andere delen van Europa en Japan - bracht vermindering van sociaal-economische ongelijkheid tussen de landen die het betrof, maar tegelijk een toename van ongelijkheid op wereldniveau. Niet alleen bleef industrialisatie tot in de twintigste eeuw voornamelijk tot deze gebieden beperkt, ook intensiverde zij een al eerder in het kader van de Europese expansie gevestigde internationale arbeidsdeling

tussen gebieden die zich toelegden op nijverheid, internationale handel en organisatie van grootschalige productie, en gebieden die vooral dienden als leveranciers van grondstoffen en gewassen en voor de afzet van nijverheidsproducten. Dat bracht eenzijdige afhankelijkheidsrelaties die de mogelijkheden van industriële ontwikkeling belemmerden; men zou hier kunnen spreken van een mechanisme van sociale aanpassing op internationaal niveau. Maar ook was daarbij sprake van exploitatie in de vorm van koloniale overheersing, die de internationale arbeidsdeling mede tot stand had gebracht en verder versterkte.²⁵

Koloniale exploitatie ging gepaard met selectieve diffusie: machtsbronnen die voor het besturen en de exploitatie van de kolonie van belang werden geacht, werden daarnaar overgeheveld. Industrie hoorde daar niet of hooguit in beperkte mate bij²⁶, modern onderwijs voor een deel van de gekoloniseerde bevolking wel. Hiermee werd onbedoeld een proces op gang gebracht dat de koloniale verhoudingen ondermijnde; Westerse kennis, ideeën en organisatietechnieken werden door hoog opgeleide inheemsen ingezet om zich tegen die verhoudingen te keren, en mede hierdoor verwierven de koloniën rond het midden van de twintigste eeuw politieke zelfstandigheid.²⁷

Sindsdien heeft de industriële productie zich verder uitgebreid, zonder echter tot vermindering van internationale inkomensongelijkheid te hebben geleid. De diffusie is selectief gebleven, maar op een wat andere manier dan voorheen. Relatief arbeidsintensieve industriële bedrijvigheid die weinig scholing vereist, verplaatst zich, voor een groot deel onder de hoede van transnationale ondernemingen, van welvarende naar armere landen. Zo ontstaat langzamerhand een nieuwe internationale arbeidsdeling die ruwweg getypeerd kan worden als een driedeling tussen welvarende 'post-industriële' landen die zich steeds meer toeleggen op specialistische dienstverlening in de mondialiserende economie, landen met veel arbeidintensieve industrie (maar ook nog steeds een omvangrijke agrarische sector) en landen die nog altijd heel weinig industriële productie kennen (vgl. Dicken 1998). Met deze driedeling hangen de internationale verschillen in welvaartsniveau nauw samen. De rijke landen van de eerste categorie zijn nog altijd in overgrote meerderheid westerse samenlevingen, die in een eerder stadium de kenmerken bezaten die hen ontvankelijk maakten voor industriële ontwikkelingen.²⁸ Daartegenover zijn de arme landen van de derde categorie in meerderheid voortgekomen uit samenlevingen die vóór de Europese expansie en de industriële revolutie geen intensieve vormen van landbouw hadden ontwikkeld, geen uitgebreide handel met behulp van geld, geen bureaucratische organisatiestructuren, geen schrift, geen vuurwapens, en waarvan de staatsgrenzen door Europese koloniale machten

zijn bepaald.²⁹ De landen van de tweede categorie zijn in meerderheid van twee typen: etnisch plurale samenlevingen als resultaat van vroege Europese kolonisatie en overheersing (Latijns-Amerika), en samenlevingen die vóór de Europese expansie niet of nauwelijks minder 'geavanceerd' waren dan de West-Europese samenlevingen, maar ten opzichte van die samenlevingen stagneerden in de accumulatie van culturele, technologische, economische, organisatorische en militaire machtsbronnen (Azië). Opmerkelijk is de continuïteit in de relatieve machts- en welvaartpositie over de afgelopen eeuwen. In zekere zin wordt deze bevestigd door de recente economische expansie in China en andere Aziatische landen: het zijn de gebieden die aan het begin van de Moderne Tijd de sterkste machts- en welvaartpositie ten opzichte van West-Europa hadden die de afgelopen decennia de grootste productiegroei hebben doorgemaakt. De wet van de remmende voorsprong lijkt minder geldigheid te hebben dan de wet van de zichzelf versterkende voorsprong, oftewel van de differentiële accumulatie van machtsbronnen.

Verklaring behoeft nog de trend van *vermindering* van sociaal-economische ongelijkheid binnen hooggeïndustrialiseerde nationale samenlevingen vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw tot eind jaren zeventig. Deze kan gezien worden als het resultaat van een proces van interne verticale diffusie - van 'hoog' naar 'laag' - van culturele, economische en organisatorische machtsbronnen (onderwijs, collectieve fondsen, organisaties als vakbonden en politieke partijen). Voorwaarden voor dit proces waren de groei van de totale productie (op langere termijn gezien) en de versterking van interdependenties op nationaal niveau. Door het complexer worden van productieprocessen en de toenemende concurrentie tussen nationale staten in Europa werden ondernemers en kapitaalbezitters meer van werknemers, en regeerders meer van geregeerden afhankelijk. Gevolg was een machtsverschuiving ten gunste van de lagere klassen.

Algemeen gesteld: in een collectiviteit met grote verschillen in macht en privileges hebben de machtigen er doorgaans geen belang bij de exploitatie van de minder machtigen tot het uiterste op te voeren, omdat dit ten koste gaat van de collectieve *output* waar de machtigen van afhankelijk zijn. De interdependentie die hiermee gegeven is kan toenemen onder invloed van verschillende processen, zoals de verheving van de concurrentie met andere collectiviteiten. Wanneer machtige leden van de collectiviteit voor hun overleving en privileges meer afhankelijk worden van de inzet van minder machtige leden, winnen de laatsten aan macht, wat zich vertaalt in vermindering van de ongelijkheid in de verdeling van schaarse gewaardeerde zaken, zoals inkomen. Dit proces van toenemende interdependentie - kortweg

het *interdependentiemechanisme* - speelde gedurende een groot deel van de negentiende en twintigste eeuw bij de hevige concurrentiestrijd tussen Europese staten om nationale macht, onafhankelijkheid, prestige en collectieve welvaart. Ermee gepaard gingen processen van culturele *dehiërarchisering* waarin gevestigde hoog-laag-opvattingen aan kracht en vanzelfsprekendheid verloren. Omgekeerd kan de tendens van inkomensdennivellerings in welvarende samenlevingen in de laatste decennia van de twintigste eeuw in verband worden gebracht met de verzwakking van interdependencies op nationaal niveau als gevolg van de vermindering van interstatelijke concurrentie, althans op militair gebied, en de sterk toenemende internationale mobiliteit van fysiek en financieel kapitaal (Wilterdink 1993).

De ontwikkelingen op wereldniveau vanaf ongeveer 1950 - het hypothetische vierde stadium - hebben een gemengd karakter en laten zich dan ook moeilijk eenduidig verklaren. De diffusie van industriële productiewijzen en cultureel kapitaal (geletterdheid, scholing, technisch-wetenschappelijke kennis) over steeds grotere delen van de wereldbevolking heeft geen vermindering van de mondiale inkomensongelijkheid gebracht, omdat zich tegelijk in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen snelle technische veranderingen hebben voltrokken en de scholingsgraad van de bevolking sterk is gestegen. In de plaats van de directe politieke heerschappij van westerse staten over niet-westerse gebieden is een meer partiële en gedecentraliseerde dominantie gekomen in het kader van transnationale ondernemingen, die hun hoofdkwartieren en specialistische afdelingen in West-Europa, Noord-Amerika en Oost-Azië hebben en de eenvoudige uitvoerende arbeid door laagbetaalde werknemers in andere landen laten verrichten.

Men zou kunnen verwachten dat met de groei van de wereldhandel en internationale kapitaalstromen en de uitbreiding en intensivering van mondiale communicatienetwerken - de economische en culturele mondialisering - het diffusie- en het interdependentiemechanisme uiteindelijk zullen werken in de richting van vermindering van sociaal-economische ongelijkheid op wereldniveau. Economisch bruikbare kennis en informatie verspreiden zich steeds sneller over steeds grotere delen van de wereldbevolking, mensen in verschillende delen van de wereld worden meer van elkaar afhankelijk, onder andere als werkgevers-werknemers en als producenten-consumenten. Machtsbronnen raken minder plaats- en staatsgebonden, zodat de interstatelijke ongelijkheid afneemt, terwijl de intrastatelijke ongelijkheid juist tendeert naar een toename. Voorlopig laat zich echter vaststellen dat de mate waarin mensengroepen in mondiale netwerken zijn opgenomen en daarin een rol van betekenis spelen, zelf weer sterk per land varieert: hoe armer het land, des te minder dat het geval is (Nierop 1995).

Sociaal-ecologische factoren, de relaties tussen mensen en hun fysieke omgeving, vormen bovendien een blijvende bron van ruimtelijk gebonden ongelijkheid. Wel vermindert de betekenis van lokale ecologische condities voor de sociaal-culturele ontwikkeling naarmate de technologie een effectievere beheersing van natuurkrachten en een hogere mobiliteit van mensen, goederen en informatie mogelijk maakt. Maar daarmee worden die condities nog niet onbetekenend. Zo vormen de hoge temperaturen en de droogte in tropische gebieden ook nu belemmeringen voor een krachtige economische ontwikkeling en zullen ze dat in de afzienbare toekomst blijven doen. De snelle bevolkingsgroei in arme landen beperkt de mogelijkheden van welvaarts-groei, omdat het voeden en opvoeden van de grote aantallen kinderen ten koste gaat van productieve investeringen en de resulterende bevolkingsdichtheden een groot beslag leggen op de natuurlijke hulpbronnen. Het natuurlijke milieu stelt ook op mondiaal niveau grenzen aan de bevolkings- en productiegroei, al kunnen die niet precies worden aangegeven. Maar alleen al op ecologische gronden is het waarschijnlijk uitgesloten - voorlopig althans - dat de wereldbevolking als geheel het welvaartspeil van het huidige Noord-Amerika of West-Europa zal bereiken. Ten slotte zijn er de telkens weer nieuwe mutanten van ziekteverwekkende micro-organismen die hun bijdrage zullen blijven leveren aan de ongelijkheid van overlevingskansen tussen samenlevingen.

Conclusie

Langetermijntrends in de sociaal-economische ongelijkheid in de wereld zijn hier verklaard aan de hand van een aantal basismechanismen: differentieële accumulatie van machtsbronnen (en meer in het bijzonder van productiecapaciteit), exploitatie, sociale aanpassing en culturele hiërarchisering, als ook selectieve diffusie van machtsbronnen, toenemende interdependentie en culturele dehiërarchisering. De eerste vier mechanismen leiden tot vergroting of verduurzaming van sociaal-economische ongelijkheid, de laatste twee tot vermindering van ongelijkheid, terwijl selectieve diffusie in beide richtingen kan werken. Het hangt van specifieke factoren af welk(e) van deze mechanismen op welk niveau doorslaggevend is of zijn. Speciaal twee basiscondities zijn van belang: de mate waarin mensen in het algemeen, als resultaat van daaraan voorafgaande accumulatieprocessen, over (technologische, culturele, organisatorische) machtsbronnen beschikken, en de omvang en reikwijdte van de sociale netwerken waarin zij met elkaar verbonden zijn. Aangezien de accumulatie van machtsbronnen en de uitbreiding van sociale netwerken zijn te beschouwen als evolutionaire

trends in de mensheidsgeschiedenis, zijn de variaties in beide basiscondities op een tijdschaal te plaatsen.

Vier fasen in de langetermijnontwikkeling van sociaal-economische ongelijkheid zijn onderscheiden, waarvan de eerste drie op basis van technologische doorbraken in de wijze van produceren, die een versnelde accumulatie van machtsbronnen mogelijk maakten. De vierde fase heeft een meer hypothetisch karakter. In de eerste fase beschikten mensengroepen nog over zo weinig machtsbronnen en productiemogelijkheden dat ze zich in macht en materiële privileges nauwelijks van elkaar konden onderscheiden: geen van de mechanismen had een belangrijke werking. In de tweede fase daarentegen leidde de differentiële accumulatie van machtsbronnen tot aanzienlijke ongelijkheid op verschillende niveaus, terwijl in samenhang daarmee exploitatie, sociale aanpassing en culturele hiërarchisering tot verscherping van de ongelijkheid bijdroegen. Al deze mechanismen werkten in versterkte mate in de derde fase, waarin ook selectieve diffusie bijdroeg tot toename van de sociaal-economische ongelijkheid op wereldniveau. Tegelijk traden in nationale samenlevingen waarin de machtsbronnen het sterkst accumuleerden processen van interne diffusie, toenemende interdependentie en culturele dehiërarchisering in werking die binnen die samenlevingen na verloop van tijd vermindering van sociaal-economische ongelijkheid tot gevolg hadden.

In de hypothetische vierde fase zouden deze gelijkheidsbevorderende mechanismen op wereldniveau de doorslag kunnen gaan geven. Naarmate de processen die in het begrip mondialisering worden samengevat zich verder doorzetten, is het te verwachten dat machtsbronnen minder ruimtelijk gebonden raken: ongelijkheid tussen samenlevingen neemt dan af, terwijl die binnen samenlevingen toeneemt. Empirisch is hier echter nog weinig van te merken; de overheersende trend is nog steeds die van toename van sociaal-economische ongelijkheid tussen bewoners van verschillende gebieden, zij het minder uitgesproken en eenduidig dan in de daaraan voorafgaande periode, en met grote trendvariaties tussen gebieden. Veel in de toekomstige ontwikkelingen hangt ook van demografische trends en veranderingen in het natuurlijke milieu. Het minste dat echter op zowel theoretische als empirische gronden gezegd kan worden - in weerwil van wat sommige sociaal-evolutionisten de afgelopen tijd hebben gesteld -, is dat verdere toename van ongelijkheid in de mondiale verdeling van welvaart en levenskansen geenszins onvermijdelijk is. Wat lange tijd de overheersende trend is geweest, hoeft zich niet in dezelfde richting voort te zetten.

Noten

* Voor de totstandkoming van dit artikel dank ik in de eerste plaats Rob Potharst, zonder wie ik de nodige berekeningen niet had kunnen uitvoeren. Dank ook aan Joop Goudsblom en de mede-redacteuren van dit tijdschrift voor hun commentaar.

1. Ontleend aan internet, <http://www.worldbank.org/poverty/data/trends/inequal.htm> (nov. 1999).

2. Het rapport ontleent de gegevens over 's werelds rijksten aan *Forbes Magazine*, dat daar jaarlijks een lijst van presenteert. Veel daarvan berust waarschijnlijk op gissingen, zodat de genoemde cijfers niet meer dan een indicatie vormen.

3. Vergelijk Frank (1998, 3), die met behulp van drie uit hun verband gerukte citaten Smith ten onrechte de mening toeschrijft dat China nog altijd economisch superieur zou zijn aan Europa.

4. Misschien is dit overtrokken. Vergelijk de kritiek van Bairoch 1993, 101-110.

5. Voor deze en andere berekeningen heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een door Rob Potharst (Erasmus Universiteit Rotterdam) voor dit doel ontwikkeld computerprogramma. Bron: World Bank, *World Development Report 1999/2000*, Table 1. Om de uitkomsten zoveel mogelijk vergelijkbaar te maken met die van Korzeniewicz en Moran zijn de landen die deel uitmaakten van de Sovjet-Unie samengevoegd, evenals Tsjechië en Slowakije en delen van het voormalige Joegoslavië. Het totaal aantal landen komt daarmee op 121 (oftewel ongeveer 97 procent van de wereldbevolking). Dat zijn evenveel landen als bij de genoemde auteurs, maar vermoedelijk niet precies dezelfde (deze bestreken bij hen 94 procent van de wereldbevolking).

6. Vergelijk bijvoorbeeld voor de jaren

1950-1980: Maddison (1995) en Summers & Heston (1984, 1988). En voor 1990: Maddison (1995) en het *World Development Report 1992* (Table 1) van de Wereldbank. De verschillen tussen deze beide laatste bronnen liggen deels ten grondslag aan de verschillende cijfers in Tabel 1 over 1990 (vergelijk ook noot 7). De discrepanties zijn in het algemeen het grootst voor armere landen, waarvoor de schattingen van het BNP op zichzelf al het minst betrouwbaar zijn. En doordat bovendien het prijspeil van de Verenigde Staten als uitgangspunt wordt genomen, zijn de berekeningen van de koopkracht grover en tentatiever naarmate de verschillen in economische structuur met de VS groter zijn.

7. Bronnen: voor 1950 en 1990 (eerste rij): Maddison (1995); voor 1960, 1970 en 1980 dezelfde bron, aangevuld met Summers & Heston (1984 en 1988); voor 1990 (2e rij) en 1998: World Bank, *World Development Report*, resp. 1992 (aangevuld met Maddison 1995) en 1999/2000 (aangevuld met het rapport van 1998/1999 alsmede het *Human Development Report 1999* van de Verenigde Naties). Maddison (1995) presenteert voor 1950 en 1990 cijfers over alle landen ter wereld, voor de tussenliggende jaren cijfers over 56 landen afzonderlijk en geaggregeerde gegevens over de overige landen, uitgesplitst naar regio. Om de verhoudingen binnen deze regio's nader in kaart te brengen, is gebruik gemaakt van de schattingen van Summers en Heston (1984 en 1988). Voor de hele periode 1950-1990 kon zo gewerkt worden met gegevens over 106 landen plus zeven regio's waarin de overige landen zijn onderscheiden (Afrika, Azië en Oceanië, Latijns Amerika, Oost-Europa, Zuid-Europa, West-Europa); deze 113

eenheden bestrijken vrijwel de hele wereldbevolking. De uitkomsten in laatste twee rijen van de tabel (1990 en 1998) zijn gebaseerd op gegevens over 120 landen, die met elkaar zo'n 98 procent van de wereldbevolking uitmaken. De verschillen in uitkomsten voor 1990 weerspiegelen het feit dat deels van verschillende eenheden is uitgegaan (het grotere aantal eenheden in het tweede geval leidt tot een grotere gemeten ongelijkheid), maar ook het uiteenlopen van de schattingen in de gebruikte bronnen. Voor 1998 zijn de gegevens die op dat jaar betrekking hebben aangevuld met gegevens over 1997 (ontleend aan de bovengenoemde rapporten van de Wereldbank en de Verenigde Naties). Om de uitkomsten voor verschillende jaren zo veel mogelijk vergelijkbaar te maken zijn voor 1998 de landen die deel uitmaakten van de Sovjet-Unie samengenomen, evenals Tsjechië en Slowakije.

8. Corrigeren we voor de verschillen in uitkomsten met betrekking tot 1990, dan wordt de stijging van de Gini er een van 0,530 in 1950 tot 0,539 in 1998.

9. Van de volgens de gebruikte bronnen (zie noot 7) dertig armste landen in 1980 (met een inkomen per hoofd van 400 tot 1100 dollar in prijzen van 1990) lagen er 24 in Afrika, en daarvan gingen er zeventien in de tien jaar daarna in welvaart achteruit. Het ene Latijns-Amerikaanse land dat tot deze categorie armen behoorde (Haïti) onderging eveneens een inkomensdaling. Vier van de vijf Aziatische landen in deze klasse, waaronder India, vertoonden daarentegen een stijging van het gemiddelde inkomen (de uitzondering was Burma).

10 De cijfers over China zijn notoir onbetrouwbaar, zoals blijkt uit discrepanties tussen verschillende ramingen van grootheden als het BNP. Zo schat Maddison (1995) het Chinese inkomen per hoofd (koopkrachtpariteit) in 1990 op

2700 dollar, terwijl de Wereldbank een bedrag van 1950 dollar noemt, wat neerkomt op respectievelijk twaalf en negen procent van het Amerikaanse inkomen per hoofd. Uit diverse cijfers blijkt echter wel steeds de sterke economische groei sinds ongeveer 1980.

11. Bronnen: zie noot 7. De verschillende basisgegevens voor 1990 leveren nu ongeveer eenzelfde Gini-coëfficiënt op, zodat met één getal (het gemiddelde van beide) kan worden volstaan.

12. *World Development Report 1999/2000*, Table 5.

13. Elders heb ik geprobeerd deze omslag van nivellering naar denivellering te verklaren (Wilterdink 1993, 1999).

14. Bronnen: zie o.a. noot 7. De voor de berekeningen gebruikte gegevens over de binnenlandse inkomensverdeling hebben (idealiter) betrekking op het huishoudinkomen per individu, geordend naar vijf quintielen alsmede het hoogste deciel, waarvan de aandelen in het totaal van de inkomens zijn vermeld. Deze gegevens zijn grotendeels ontleend aan de World Bank, *World Development Report*, diverse jaren. Voor China is tevens gebruik gemaakt van Kahn e.a. (1992) en Kahn & Riskin (1998), voor Rusland van UNDP (1999), p. 39. Voor landen waarvoor de verdelingsgegevens ontbraken, zijn in het algemeen de gegevens van overeenkomstige (naburige en in sociaal-economische structuur en welvaartsniveau vergelijkbare) landen gebruikt; veelal is daarbij gewerkt met regionale gemiddelden. Daarbij moest enigszins opportunistisch te werk worden gegaan. Niet altijd waren gegevens over de desbetreffende jaren (1980, 1990 en 1998) beschikbaar; met name voor 1998 lopen de gegevens (in variërende mate) bij dat jaar achter.

Opnieuw moet worden opgemerkt dat de basisgegevens behalve onvolledig weinig betrouwbaar zijn. Grote delen van persoonlijke inkomens worden niet gere-

gistreerd (Smeeding & Schmaus 1990, Table 1.5; Wilterdink 1999, 52-55) - *a fortiori* geldt dit voor landen die niet beschikken over een sterke staatsbureaucratie en waarin veel productie en ruil zonder geldelijke transacties plaatsvinden. De precieze definitie van inkomen varieert bovendien per land en mogelijk ook in de tijd. Afgezien daarvan, laten de overzichten van de Wereldbank te wensen over, zoals blijkt bij vergelijking met andere bronnen (bijv. OECD 1997). Een kritische correctie van de Wereldbankcijfers zou gewenst zijn, maar daarvan moest in dit bestek worden afgezien.

Hoe onbetrouwbaar en weinigzeggend de afzonderlijke gegevens ook zijn, met elkaar geven ze wel indicaties van trends. Bij vergelijking in de tijd kunnen vertekeningen in dezelfde richting tegen elkaar worden weggestreept.

15. Berekend op basis van gegevens over de gemiddelde levensverwachting en over de sterfte van kinderen onder de één jaar en onder de vijf jaar. Bron: UNDP (1999), 171. Daarbij is aangenomen dat de gemiddelde levensverwachting van kinderen die het eerste levensjaar niet overleefden 0,5 jaar was en van kinderen die in de leeftijd van één tot vijf jaar stierven drie jaar.

16. Te weten Botswana, Burundi, Malawi, Uganda, Ruanda, Zambia en Zimbabwe. De genoemde gemiddelden zijn ongewogen.

17. Vergelijk Wouters 1990. Een van de aanwijzingen voor deze vermindering van superioriteitsgevoelens is het feit dat tot in de jaren dertig talrijke sociaal-wetenschappelijke verhandelingen en andere gerespecteerde geschriften uitspraken bevatten die we nu als racistisch zouden bestempelen. Zie bijv. Biervliet e.a. 1978.

18. 'Machtsbron' wordt hier in de ruimste zin opgevat: als alles wat bijdraagt tot de overlevingskansen en de materiële

welvaart van mensen en hun macht ten opzichte van andere mensen. Het begrip kan op verschillende eenheden worden toegepast, variërend van individuen tot omvangrijke samenlevingen.

19. Twee variabelen zijn hier in het geding: de mate waarin landbouw (en/of veeteelt) verzamelen en jagen als bestaansbasis vervangen heeft, en de intensiteit of technologische geavanceerdheid van de middelen waarmee de landbouw beoefend wordt. Vooral dat laatste is sterk bepalend voor de productiecapaciteit en het machtspotentieel van de samenleving. Aan het ene uiterste bevindt zich de *slash-and-burn* landbouw waarbij telkens nieuwe grond ontgonnen wordt en met stokken wordt bewerkt, aan de andere kant (vóór het stadium van de mechanisatie) de intensieve landbouw waarbij de grond door bemesting en/of irrigatie vruchtbaar wordt gehouden en met behulp van door dieren voortgetrokken ijzeren ploegen bewerkt wordt. Vgl. Lenski e.a. (1995), die een onderscheid maken tussen 'horticulture' (zonder ploeg) en 'agriculture' (met ploeg).

20. 'Sociale aanpassing' heeft uiteraard ruimere betekenissen; de term wordt hier in een specifieke zin gebruikt. Verwant is het door Mann (1986) gelanceerde begrip *social caging*, te vertalen als 'sociale inkapseling'.

21. Maar voor de minder machtigen is de ongelijkheid toch zelden helemaal vanzelfsprekend; door middel van bijvoorbeeld grappen, verhalen en omkeringsrituelen drukken zij ambivalenties en protest uit. Vgl. Wertheim (1971, 147 e.v.), die spreekt van 'contrapunten' in de samenlevingsstructuur.

22. Dit gold niet of slechts in beperkte mate voor Noord- en Zuid-Amerika, waar zich grote aantallen Europeanen vestigden en grote delen van de inheemse bevolking uitroelden (ten dele onbedoeld door de ziektekiemen die de Europeanen

met zich mee brachten).

23. De terminologie van kern en periferie verwijst naar Wallerstein (1974, 1979).

24. Vgl. Tilly (1998), die spreekt van nabootsing (*emulation*) als basismechanisme in het ontstaan en de verbreiding van ongelijkheid. Opmerkelijk genoeg geeft hij niet aan dat ditzelfde mechanisme tot vermindering van ongelijkheid kan leiden.

25. Zo was er een rechtstreeks verband tussen de exploitatie van Nederlands-Indië en de ontwikkeling van de Twentse textielindustrie na 1830; koloniale winsten werden via de Nederlandse Handel-Maatschappij in deze industrie geïnvesteerd, en deze kreeg een beschermde positie voor de afzet van textiel in de kolonie (Brugman 1976, 74-81, 108-117).

26. Een uitzondering was de ontwikkeling van de textielindustrie in Brits-Indië in de tweede helft van de negentiende eeuw (Wolf 1982, 287-290).

27. Uiteraard is dit niet 'de' oorzaak van het dekolonisatieproces. Beslissend hier-

voor was de Tweede Wereldoorlog, die de positie van de West-Europese koloniale mogendheden verzwakte en het zwaartepunt van politieke en economische macht naar de Verenigde Staten verschooft.

28. Van de twintig rijkste landen ter wereld in 1998 - volgens de maatstaf van het BNP per hoofd gecorrigeerd voor prijsverschillen - zijn er zestien Westers, dat wil zeggen gelegen in het Westen, Midden (Duitsland, Oostenrijk) of Noorden van Europa of bewoond door immigranten en hun nazaten die in meerderheid uit Europa afkomstig zijn (vs, Australië). De overige vier zijn een klein olieland (Koeweit), twee Aziatische ministaten (Singapore en Hong-Kong) en één groot Aziatisch land (Japan).

29. Het betreft vooral landen in tropisch Afrika. Van de twintig armste landen (1998) zijn achttien daar gelegen. Overigens gelden voor tenminste één van deze landen (Ethiopië) niet alle genoemde kenmerken.

Literatuur

- Abu-Lughod, Janet (1989) *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*, New York etc.: Oxford University Press.
- Bairoch, Paul (1993) *Economics and World History*, New York etc.: Harvester Wheatsheaf.
- Biervliet, H. e.a. (1978) 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en de sociologie van de jaren dertig', in F. Bovenkerk e.a., *Toen en Thans*, 208-235, Baarn: Ambo.
- Brenner, Y.S., H. Kaelble, M. Thomas (eds.) (1991) *Income Distribution in Historical Perspective*, Cambridge etc.: Cambridge University Press/Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Brugman, I.J. (1976) *Paardenkracht en mensenmacht*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff (herdruk).
- Diamond, Jared (1997) *Guns, Germs and Steel*, London: Vintage, 1998 (1997).
- Dicken, Peter (1998) *Global Shift*, London: Paul Chapman (third edition).
- Elias, Norbert (1994) 'A theoretical essay on established-outsider relations', in Norbert Elias & John L. Scotson, *The Established and the Outsiders*, London etc.: Sage.

- Frank, Andre Gunder (1998) *Asian Age: Reorient History and Social Theory*, Amsterdam: CASA (Wertheim Lecture 1998).
- Goudsblom, J. (1988) 'Lange-termijn processen in de mensheidsgeschiedenis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15 (1): 5-25.
- Goudsblom, J. (1996) 'The formation of military-agrarian regimes', in J. Goudsblom, E. Jones & S. Mennell, *The Course of Human History*, Armonk/London: M.E. Sharpe, 49-62.
- Harris, Marvin (1977) *Cannibals and Kings. The Origins of Culture*, New York: Vintage Books, 1978 (1977).
- Kennedy, Paul (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Random House.
- Khan, A.R., e.a. (1992) 'Household income and its distribution in China', *China Quarterly*, 1027-1061.
- Khan, A.R. & C. Riskin (1998) 'Income and inequality in China: composition, distribution and growth of household income, 1988 to 1995', *China Quarterly*, June, 221-253.
- Korzeniewicz, R.P. & T.M. Moran (1997) 'World-economic trends in the distribution of income, 1965-1992', *American Journal of Sociology*, 102 (4): 1000-1039.
- Landes, David S. (1998), *The Poverty and Wealth of Nations*, London: Little, Brown and Company.
- Laslett, Peter (1983) *The World We Have Lost*, London: Methuen (3d ed.).
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege*, New York etc.: McGraw-Hill.
- Lenski, Gerhard & Patrick Nolan (1984) 'Trajectories of development: a test of ecological-evolutionary theory', *Social Forces*, 63 (September): 1-25.
- Lenski, Gerhard, Patrick Nolan & Jean Lenski (1995) *Human Societies*, New York etc.: McGraw-Hill (seventh edition).
- Maddison, Angus (1989) *The World Economy in the 20th Century*, Paris: OECD.
- Maddison, Angus (1995) *Monitoring the World Economy, 1820-1992*, Paris: OECD.
- Mann, Michael (1986) *The Sources of Social Power, vol. I: A History of Power from the Beginnings to A.D. 1760*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McNeill, William H. (1963) *The Rise of the West*, Chicago/London: University of Chicago Press.
- McNeill, William H. (1976) *Plagues and Peoples*, Harmondsworth: Penguin, 1979 (1976).
- McNeill, William H. (1982) *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000*, Chicago: University of Chicago Press.
- Nierop, Tom (1995) 'Globalisering, internationale netwerken en de regionale paradox', in J. Heilbron & N. Wilterdink (red.), *Mondialisering. De wording van de wereldsamenleving*, tevens themanummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22 (1): 36-60, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- OECD (1997) 'Income distribution and poverty in selected OECD countries', *OECD Economic Outlook* 62 (dec.): 49-59.
- Ram, Rati (1992) 'Intercountry inequalities in income and basic-needs indicators: a recent perspective', *World Development*, 20 (6): 899-905.
- Sanderson, Stephen K. (1995) *Social Transformations. A General Theory of Historical Development*, Oxford/Cambridge: Blackwell.

- Smeeding, T.M. & G. Schmaus (1990) 'The LIS database: technical and methodological aspects', in T.M. Smeeding e.a. (eds.), *Poverty, Inequality and Income Distribution in Comparative Perspective. The Luxembourg Income Study (LIS)*. New York etc.: Harvester Wheatsheaf, 1-19.
- Smith, Adam (1776) *The Wealth of Nations*, London etc.: Dent (Everyman's Library), 1977 (1910, 1776).
- Snooks, Graeme Donald (1996) *The Dynamic Society. Exploring the Sources of Global Change*, London/New York: Routledge.
- Sprout, Ronald V.A. & James H. Weaver (1992) 'International distribution of income: 1960-1987', *Kyklos*, 45 (2): 237-258.
- Summers, Robert & Alan Heston (1984) 'Improved international comparison of real product and its composition, 1950-1980', *Review of Income and Wealth*, June: 207-262.
- Summers, Robert & Alan Heston (1988) 'A new set of international comparisons of real product and price levels estimates for 130 countries, 1950-1985', *Review of Income and Wealth*, 34: 1-25.
- Thompson, E.P. (1968) *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin (1st ed. 1963).
- Tilly, Charles (1998) *Durable Inequality*, Berkeley etc.: University of California Press.
- UNDP (1996) *Human Development Report 1996*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (1999) *Human Development Report 1999*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1974) *The Modern World-System*, New York etc.: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge etc.: Cambridge University Press/Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Wertheim, W.F. (1971) *Evolutie en revolutie*, Amsterdam: Van Gennep.
- Wilterdink, Nico (1993) 'Ongelijkheid en interdependentie: ontwikkelingen in welstandsverhoudingen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20 (2): 3-42.
- Wilterdink, Nico (1999) 'Ongelijke inkomens', in J. Godschalk (red.), *Die tijd komt nooit meer terug. De arbeidsmarkt aan het eind van de eeuw*, 47-80. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wolf, Eric R. (1982) *Europe and the People without History*, Berkeley etc.: University of California Press.
- World Bank, *World Development Report*, diverse jaren.
- Wouters, Cas (1990) 'Informalisering en sociale stratificatie in mondiaal perspectief', in dez., *Van Minnen en Sterven*, 257-280. Amsterdam: Bert Bakker.